

જૂનાગઢ રાજ્યના વિલીનીકરણમાં સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલની ભૂમિકા

મનહરકુમાર અમૃતલાલ મકવાણા

સંસ્કૃત વિભાગ

શ્રી એસ. પી. પટેલ આર્ટ્સ કોલેજ, સિમલીયા.

તા. ઘોઘંબા, જિ. પંચમહાલ.

પ્રસ્તાવના:

ભારતની આઝાદીના સમયકાળમ 1947માં, ભારતને માત્ર બ્રિટિશ શાસનમાંથી મુક્તિ મળી જ નહોતી, પરંતુ તેને 562 પ્રિન્સલી સ્ટેટ્સ (રજવાડાઓ)ને પણ એકીકૃત કરવાનું મહત્વપૂર્ણ કાર્ય સોંપાયું હતું. આ કાર્યને સફળ બનાવવામાં સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલની ભૂમિકા અમર છે. તેઓને "ભારતના આયર્ન મેન" તરીકે ઓળખવામાં આવે છે, કારણ કે તેમણે તીક્ષ્ણ બુદ્ધિ, ફટનીતિ અને જરૂર વખતે કઠોરતાનો ઉપયોગ કરીને આ રાજ્યોને ભારતીય યુનિયનમાં જોડ્યા. આમાંથી જૂનાગઢ રાજ્યનું વિલીનીકરણ એક વિશેષ ઉદાહરણ છે, જ્યાં સરદાર પટેલે લોકશાહીના સિદ્ધાંતોને અનુસરીને લોકોની ભાવનાને પ્રાધાન્ય આપ્યું. જૂનાગઢ, જે ગુજરાતના કાઠિયાવાડ વિસ્તારમાં આવેલું હતું, તેનું વિસ્તાર 3,337 ચોરસ માઈલ અને વસ્તી આશરે 7 લાખ હતી, જેમાં 80% હિંદુ અને 20% મુસ્લિમ વસ્તી હતી. મુસ્લિમ નવાબ મોહમ્મદ મહાબતખાનજીએ પાકિસ્તાનમાં જોડાવાનો નિર્ણય લીધો, જે ભારત માટે મોટી પડકારરૂપ સાબિત થયો. સરદાર પટેલે આ પડકારને તેમની વ્યૂહાત્મક ફટનીતિથી હલ કર્યો, જેના કારણે 9 નવેમ્બર 1947ના રોજ જૂનાગઢ ભારતમાં જોડાયું અને ડેબ્રુઆરી 1948માં લોકોના મતદાનથી તેની પુષ્ટિ થઈ.

જૂનાગઢનો ઐતિહાસિક સંદર્ભ:

જૂનાગઢનો ઇતિહાસ પ્રાચીન છે. તે અગાઉ ગિરનાર પર્વત પર આવેલું રાજ્ય હતું, જે મુસ્લિમ બાબી વંશના શાસન હેઠળ આવ્યું. બ્રિટિશ કાળમાં તે પ્રિન્સલી સ્ટેટ તરીકે જાણીતું રહ્યું. 1947માં આઝાદીના સમયે, નવાબ મહાબતખાનજી ત્રીજાનું શાસન હતું, જેમનો ડીવાન શાહનવાઝ ભુટ્ટો હતો, જે મુસ્લિમ લીગના પ્રભાવશાળી નેતા હતા. ભુટ્ટોએ નવાબને પ્રભાવિત કરીને પાકિસ્તાન તરફ

ઝુકાવ્યા. જૂનાગઢ ભારતના અંદર જમીની સરહદો વડે જોડાયેલું હતું, પરંતુ નવાબે સમુદ્રી માર્ગનો હવાલો આપીને પાકિસ્તાનમાં જોડાવાનો નિર્ણય લીધો. આ નિર્ણય વસ્તીની ભાવના વિરુદ્ધ હતો, કારણ કે 82% હિંદુ વસ્તી વાલી હતી. સરદાર પટેલે આને ભારતની અખંડતા માટે જોખમ તરીકે જોયું. તેમણે કહ્યું હતું કે જો જૂનાગઢ પાકિસ્તાનમાં જશે તો ગુજરાતમાં સાંપ્રદાયિક તણાવ વધશે. આ સંદર્ભમાં પટેલની ભૂમિકા શરૂ થઈ, જ્યાં તેમણે લોકશાહીને અપનાવી.

વિલીનીકરણની પૃષ્ઠભૂમિ અને પટેલનું કાર્યક્ષેત્ર:

આઝાદી પછી સરદાર પટેલને ડેપ્યુટી પ્રાઈમ મિનિસ્ટર અને હોમ મિનિસ્ટર તરીકે સ્ટેટ્સનું પોર્ટફોલિયો સોંપાયું. તેમણે વી.પી. મેનેકજીને સ્ટેટ્સ ડિપાર્ટમેન્ટના સેક્રેટરી તરીકે નિમણૂક કરી. તેમની વ્યૂહરચના ત્રિપુટી હતી: ફટનીતિ, આર્થિક દબાણ અને જરૂર વખતે સૈન્ય કાર્યવાહી. જૂનાગઢમાં, 15 ઓગસ્ટ 1947ના રોજ નવાબે પાકિસ્તાનને એક્સેશનનું પત્ર આપ્યું. પાકિસ્તાને 13 સપ્ટેમ્બરે તે સ્વીકાર્યું. જવાહરલાલ નેહરુએ તાત્કાલિક વાંધો દાખવ્યો, પરંતુ પટેલે વધુ કઠોર વલણ અપનાવ્યું. તેમણે પાકિસ્તાનને વળતર આપીને એક્સેશન રદ કરવાનું કહ્યું અને લોકમતની માંગ કરી. આમ, પટેલની ભૂમિકા ડિપ્લોમેટિક હતી, જેમાં તેમણે લોર્ડ માઉન્ટબેટનના સલાહને અવગણીને લોકોના અધિકારને પ્રાધાન્ય આપ્યું.

સ્થાનિક વિરોધ અને આરઝી હુકમતની રચના:

નવાબના નિર્ણય વિરુદ્ધ સ્થાનિક વસ્તીમાં તીવ્ર વિરોધ થયો. હિંદુઓ પર અત્યાચારો થયા: હજારોને ભગાડવામાં આવ્યા, મુસ્લિમ લીગના "એક્શન કાઉન્સિલ"એ હિંસા કરી. મંગરોલ અને બાબરિયાવાડ જેવા વિસ્તારોએ સ્વતંત્રતા જાહેર કરી અને ભારતમાં જોડાયા. સરદાર પટેલે આ વિરોધને સમર્થન આપ્યું. 25 સપ્ટેમ્બર 1947માં, મુંબઈમાં માધવબાગ હોલમાં આરઝી હુકમત (પ્રોવિઝનલ ગવર્નમેન્ટ)ની રચના થઈ, જેના અધ્યક્ષ શામળદાસ ગાંધી હતા. તેમાં ડૂર્લભજી ખેતાણી (ઉપપ્રધાનમંત્રી) અને સુરગભાઈ વાવુ (રક્ષા મંત્રી) જેવા નેતાઓ હતા. આરઝી હુકમતે 160 ગામો કબજે કર્યા. પટેલે આને અધિકૃત રીતે સમર્થન આપ્યું નહીં, પરંતુ તેમના દિશાનિર્દેશે કાઠિયાવાડ

ડિક્રેન્સ ફોર્સ અને નવાનગર, ભાવનગર, પોરબંદરની સેનાઓએ સહયોગ આપ્યો. આમ, પટેલે સ્થાનિક આંદોલનને શક્તિ આપી.

આર્થિક અબુઝારો અને વ્યૂહાત્મક દબાણ:

સરદાર પટેલની વ્યૂહરચનામાં આર્થિક અબુઝારો મુખ્ય હતો. જૂનાગઢ પર નાણાકીય દબાણ કરવાથી તેમની સરકારમાં ભંગાળ પડી. પાકિસ્તાનથી કોઈ મદદ ન આવી, અનાજની અછત થઈ. પટેલે આને ઉપયોગી બનાવ્યું. 30 સપ્ટેમ્બરથી 8 નવેમ્બર સુધી આરઝી હુકમને ગામો કબજે કર્યાં. જૂનાગઢની સેના (670 મુસ્લિમ સિપાહીઓ) નબળી હતી. પટેલે ત્રણ રજવાડાં (મંગરોલ, બાબરિયાવાડ, મનાવદર)ને જબરદસ્તી જોડ્યા. આ વ્યૂહાત્મક પગલું જૂનાગઢને વિભાજિત કરવા માટે હતું. તેમણે કહ્યું હતું કે "રાજાનો નિર્ણય નહીં, પ્રજાનો નિર્ણય મહત્વનો છે." આથી, આર્થિક દબાણથી નવાબની સ્થિતિ નબળી પડી.

સરદાર પટેલની વ્યૂહરચનામાં આર્થિક અબુઝારો (બ્લોકેડ) અને વ્યૂહાત્મક દબાણની ભૂમિકા જૂનાગઢના એકીકરણમાં મહત્વપૂર્ણ હતી. તે સરદાર પટેલની રાજકીય ચતુરાઈને પ્રતિબિંબિત કરે છે. પટેલે આ કઠિન પગલાને "લોકોના હિત" તરીકે રજૂ કર્યું, જેનાથી ભારતની કુટનીતિ મજબૂત રહી. પોસ્ટલ અને પરિવહન સેવાઓ પર પ્રતિબંધ: ભારતે જૂનાગઢની મુદ્રા, પોસ્ટલ સ્ટેમ્પ્સ અને રેલ/રસ્તા વ્યવહારને અસ્વીકારી દીધા, જેનાથી રાજ્યની અર્થવ્યવસ્થા તૂટી પડી. અનાજ અને જીવનધોરણની અછત: પાકિસ્તાન પાસેથી કોઈ વાસ્તવિક મદદ ન આવી, અને કાઠિયાવાડના આસપાસના વિસ્તારોમાંથી સપ્લાય કટ કરવાથી અનાજની તીવ્ર અછત થઈ. આનાથી નવાબની સરકારની આંતરિક અસ્થિરતા વધી, અને તેમની સત્તા નબળી પડી.

આર્ઝી હુકમ અને સૈન્ય વ્યૂહ:

30 સપ્ટેમ્બર 1947થી શરૂ થયેલી આર્ઝી હુકમ (પ્રોવિઝનલ ગવર્નમેન્ટ) ના વોલંટિયર્સે કાઠિયાવાડના ગામડાઓ અને વિસ્તારો પર કબજો કર્યો, જે 8 નવેમ્બર સુધી ચાલ્યો. આ સમયે જૂનાગઢની સેના માત્ર 670 મુસ્લિમ સિપાહીઓ પર આધારિત હતી, જે નબળી અને અપૂરતી હતી -

તેમને પ્રતિરોધ કરવાની ક્ષમતા નહોતી. આર્જી હુકમતને ભારતની આશીર્વાદ અને સમર્થન મળ્યું, જેનાથી તે "લોકોની આવાજ" તરીકે સ્થાપિત થઈ.

ત્રણ રજવાડાંનું જબરદસ્તી એકીકરણ:

સરદાર પટેલનું સૌથી ચતુર વ્યૂહાત્મક પગલું હતું મંગરોલ, બાબરિયાવાડ (બાબરિયાવાડ) અને મનાવદર જેવી ત્રણ નાના રજવાડાઓને જબરદસ્તી ભારત સાથે જોડવું. આનાથી જૂનાગઢનું ક્ષેત્ર વિભાજિત થયું, અને તેની આંતરિક શક્તિ તૂટી પડી. આ પગલું નવાબને નબળો પાડવા માટે રચાયેલું હતું, અને તેમણે કહ્યું: "રાજાનો નિર્ણય નહીં, પ્રજાનો નિર્ણય મહત્વનો છે." આ વાક્ય પટેલની લોકશાહી વિચારધારાને દર્શાવે છે, જે પછી 20 ફેબ્રુઆરી 1948ના પ્લેબિસાઈટમાં 99.95% મતદારોના સમર્થનથી સાબિત થયું.

પરિણામ અને પાઠ:

9 નવેમ્બર 1947ના રોજ ભારતે જૂનાગઢ પર કબજો કર્યો, અને નવાબ પાકિસ્તાન ભાગી ગયા. આ ઘટના સરદાર પટેલની "લોહીની આંખો" (આયર્ન મેન)ની ઉપાદાનને દર્શાવે છે – તેમણે સીધો સૈન્ય હુમલો ટાળીને આર્થિક અને રાજકીય દબાણથી જ વિજય મેળવ્યો. આ વ્યૂહરચના ન માત્ર જૂનાગઢને એકીકૃત કરી, પરંતુ ભારતના અન્ય પ્રિન્સલી સ્ટેટ્સ (જેમ કે હૈદરાબાદ) માટે પણ ઉદાહરણ બની.

નવાબનું પલાયન અને ભારતીય કબજો:

1947ની આઝાદીના તોફાની દિવસોમાં, ભારત અને પાકિસ્તાન વચ્ચેની સીમાઓ નથી, પરંતુ લોકોના હૃદયો અને રાજ્યોના નિર્ણયો વચ્ચેની લડાઈ હતી. આમાં જૂનાગઢ એક અનોખું અધ્યાય બન્યું. આ અધ્યાયનો સૌથી નાટકીય ભાગ હતો નવાબનું અચાનક પલાયન અને 9 નવેમ્બર 1947નો ભારતીય કબજો. આ ઘટનાઓએ માત્ર જૂનાગઢને ભારતમાં જોડ્યું જ નહીં, પણ ભારતીય એકીકરણની પ્રક્રિયાને નવી દિશા આપી.

જૂનાગઢના નવાબ મહાબતખાન ત્રીજા, જેમને તેમના કૂતરાઓ પ્રત્યેના અત્યંત પ્રેમ અને વૈભવી જીવનશૈલી માટે ઓળખવામાં આવતા, તેઓ 1947ની ઉનાળામાં યુરોપમાં રજાઉંદા હતા.

તેમના વડીલ દેવાન સિર શાહ નવાઝ ભુટ્ટો (જે પાછળથી પાકિસ્તાની રાજકારણમાં પ્રભાવશાળી બન્યા)એ રાજ્યનું વહીવટ સંભાળ્યું. ભુટ્ટોના સલાહકારોમાંથી એક, નબી બક્ષ, એ વાઈસરોય લોર્ડ માઉન્ટબેટને જણાવ્યું કે જૂનાગઢ ભારત જોડાશે, પરંતુ ભુટ્ટોએ પાકિસ્તાની નેતા મુહમ્મદ અલી જિન્નાને મળીને જોડાણના દસ્તાવેજો પર હસ્તાક્ષર કરાવ્યા. 15 ઓગસ્ટ 1947ના રોજ, જ્યારે ભારત આઝાદ થઈ રહ્યું હતું, ત્યારે નવાબે જાહેરાત કરી કે જૂનાગઢ પાકિસ્તાનનો ભાગ બનશે. 16 સપ્ટેમ્બરે પાકિસ્તાને તેને સ્વીકારી લીધું.

આ નિર્ણય વિવાદાસ્પદ હતો કારણ કે જૂનાગઢ પાકિસ્તાનથી સમુદ્રી માર્ગે જ જોડાતું હતું, અને તેની વસ્તીમાં હિંદુઓનું વર્ચસ્વ હતું. માઉન્ટબેટનએ પણ જણાવ્યું હતું કે ભૌગોલિક કારણોસર આ જોડાણ અયોગ્ય છે. ભારત સરકારે તેને અસ્વીકારી દીધો અને પ્લેબિસાઈટ (લોકવોટ)ની માંગ કરી. પરંતુ નવાબના જોડાણથી તણાવ વધ્યો. જૂનાગઢના બે વસીયલ રજવાડા – મંગરોલ અને બાબરિયાવાડ – એ આઝાદી જાહેર કરી અને ભારત સાથે જોડાયા. નવાબે તેમને સૈન્યથી કબજે કર્યા, જેને સરદાર પટેલે આક્રમણ તરીકે જોયું. આનાથી સંઘર્ષની શરૂઆત થઈ.

24 ઓક્ટોબર 1947ના રોજ, નવાબ મહાબતખાન તેમના પરિવાર, જ્વેલરી, મૂલ્યવાન દસ્તાવેજો અને તેમના પ્રિય ફૂતરાઓ સાથે કેશોદ એરપોર્ટથી કરાંચી તરફ ઉડાન ભરી. આ પલાયન અણધાર્યું હતું – તેઓ પાકિસ્તાની નેતાઓ સાથે વાતચીત કરવા ગયા હતા, પરંતુ આંતરિક દબાણ અને ભારતીય વ્યૂહથી તેઓ વળતર્યા નહીં. તેમના પલાયનથી જૂનાગઢમાં શૂન્યતા ઊભી થઈ. નવાબના દેવાન શાહ નવાઝ ભુટ્ટોએ વહીવટ સંભાળ્યો, પરંતુ તેમનું નેતૃત્વ નબળું હતું. ભુટ્ટો પાકિસ્તાન-પ્રેમી હતા, પરંતુ આર્થિક સંકડામણથી સરકાર બંગાળી પડી. 7 નવેમ્બરે, ભુટ્ટોએ ભારત સરકારને આમંત્રણ આપ્યું કે તેઓ રાજ્યનું વહીવટ સંભાળે. આ હારની સ્વીકૃતિ હતી. 8 નવેમ્બરની રાત્રે ભુટ્ટો પણ કરાચી ભાગ્યા.

નવાબનું પલાયન માત્ર વ્યક્તિગત નહીં, પરંતુ રાજકીય હરકત હતું. તેઓ જાણતા હતા કે તેમનું જોડાણ અયોગ્ય છે, અને પાકિસ્તાન કાશ્મીરમાં વ્યસ્ત હોવાથી મદદ નહીં કરે. આથી, જૂનાગઢનું ભવિષ્ય ખુલ્લું પડ્યું.

ભારતીય સેનાનો પ્રવેશ: કબજાની ક્ષણ:

9 નવેમ્બર 1947ના રોજ, સરદાર પટેલના દિશાનિર્દેશે ભારતીય સેના જૂનાગઢમાં પ્રવેશી. બ્રિગેડિયર ગુરદયાલ સિંહના નેતૃત્વમાં 23મી ઇન્ફન્ટ્રી બ્રિગેડે મજેવાડી ગેટથી શહેરમાં પ્રવેશ કર્યો. કોઈ મોટો પ્રતિરોધ નહોતો – જૂનાગઢની સેના ભાગી ગઈ હતી. સૈનિકોએ ઉપરકોટ કિલ્લા પર તિરંગો લહેરાવ્યો, જે ભારતીય સાર્વભૌમત્વનું પ્રતીક બન્યું. આ કબજો અહિંસક હતો; તેમાં કોઈ મોટી લડાઈ ન થઈ.

રીજનલ કમિશનર નીલમ બુચ (જેને કેટલાક સ્ત્રોતોમાં એન.વી. બુચ તરીકે ઉલ્લેખિત)એ ભારતીય કબજાની જાહેરાત કરી. તેમણે કહ્યું કે આ અસ્થાયી વહીવટ છે, અને પ્લેબિસાઈટથી નિર્ણય લેવાશે. આર્જી હુકમતને વિસર્જિત કરી દેવામાં આવી, અને તેના નેતાઓને ભારતીય વહીવટમાં સમાવી લેવામાં આવ્યા. આ પગલું સરદાર પટેલની ચતુરાઈને દર્શાવે છે – તેઓએ સીધો હુમલો નહીં કર્યો, પરંતુ વ્યૂહાત્મક રીતે કબજો કર્યો.

નેહરુ-લિયાકત વાર્તાલાપ: કુટનીતિનું સ્થાન:

ભારતીય વડાપ્રધાન જવાહરલાલ નેહરુએ આ કાર્યવાહીને કુટનીતિક રાખવા પાકિસ્તાની વડાપ્રધાન લિયાકત અલી ખાનને ટેલિગ્રામ કર્યો. તેમણે જણાવ્યું કે આ કબજો અસ્થાયી છે, અને પ્લેબિસાઈટથી જ નિર્ણય લેવાશે. નેહરુનું આ પગલું ભારતને આંતરરાષ્ટ્રીય સ્તરે મજબૂત બનાવ્યું. પાકિસ્તાને પ્લેબિસાઈટ માટે ભારતીય સેનાની પાછડીની શરત મૂકી, જે ભારતે નકારી. પરંતુ નેહરુ-પટેલની જોડીએ સંતુલન જાળવ્યું – એકચવ્યૂહ, બીજી કુટનીતિ.

પટેલની મંજૂરી: સાંપ્રદાયિક હિંસા અટકાવવાનું હેતુ:

સરદાર પટેલે આ કાર્યવાહીને મંજૂરી આપી કારણ કે તેમને ડર હતો કે વિલંબથી ગુજરાતમાં સાંપ્રદાયિક હિંસા ભભૂકી શકે. જૂનાગઢમાં હિંદુઓ પર અત્યાચારોના અહેવાલો આવી રહ્યા હતા – મસ્જીદોમાં હુમલા, હિંદુઓનું નિર્યાતન. પટેલે કહ્યું હતું કે "આ ન માત્ર એકીકરણનું પ્રશ્ન છે, પણ લોકોના જીવનનું પણ." તેમના પગલાથી મોટી હિંસા અટકી. જોકે, કેટલાક મુસ્લિમ વસ્તીએ સ્થળાંતર

કર્ચુ – હજારો પાકિસ્તાન તરફ ગયા, પરંતુ કોઈ મોટું રક્તપાત ન થયું. ભારતીય સેનાએ શાંતિ જાળવી, અને મુસ્લિમોને સુરક્ષા આપી.

મુસ્લિમ સ્થળાંતર: માનવીય પાસો:

નવાબના પલાયન પછી, જૂનાગઢમાં અસ્થિરતા વધી. મુસ્લિમ વસ્તી, જે 20% હતી, તેમાંથી કેટલાકે ભયથી પલાયન કર્યું. કેશોદ અને વેરાવળ જેવા વિસ્તારોમાંથી હજારો મુસ્લિમો પાકિસ્તાન તરફ ગયા. પરંતુ ભારતીય વહીવટે તેમને વળતર આપવા પ્રયત્ન કર્યા. આ સ્થળાંતર વિભાજનના વ્યાપક પરિણામોનું ભાગ હતું, જેમાં કાશ્મીર અને પંજાબ જેવા વિસ્તારોમાં લાખો લોકો વિસ્થાપિત થયા. જૂનાગઢમાં, તેમ છતાં, હિંસા ઓછી રહી કારણ કે પટેલની નીતિ અહિંસક એકીકરણ પર આધારિત હતી.

પ્લેબિસાઈટ અને એકીકરણ: નિર્ણાયક ક્ષણ:

20 ફેબ્રુઆરી 1948ના પ્લેબિસાઈટમાં, 99.95% મતદારોએ ભારતના પક્ષમાં મત આપ્યો. આથી જૂનાગઢ સૌરાષ્ટ્ર રાજ્યમાં જોડાયું, અને પછી ગુજરાતમાં. પાકિસ્તાન આજે પણ જૂનાગઢ પર દાવો કરે છે, પરંતુ તે ઐતિહાસિક રીતે નકારી દેવાયો છે.

નિષ્કર્ષ:

નવાબનું પલાયન અને ભારતીય કબજો માત્ર એક ઘટના નહીં, પરંતુ ભારતીય એકતાનું પ્રતીક છે. પટેલની વ્યૂહાત્મકતા, નેહરુની કુટનીતિ અને લોકોની ઇચ્છાએ જૂનાગઢને બચાવ્યું. આજે, 2025માં પણ, આ વાર્તા એ શીખ આપે છે કે રાજ્યોનું એકીકરણ માત્ર શક્તિ નહીં, પરંતુ ન્યાય પર આધારિત હોવું જોઈએ. જૂનાગઢ આજે ગુજરાતનું મગજ છે, જ્યાં ઉપરકોટ કિલ્લો તિરંગાની ગાથા ગાતો રહે છે.

13 નવેમ્બર 1947માં, સરદાર પટેલ વ્યક્તિગત રીતે જૂનાગઢની મુલાકાત લીધી. તેમણે સ્થાનિક નેતાઓ, આઝાદીસેનાનીઓ અને આરઝી હુકુમતના સભ્યોને મળ્યા. તેમણે તેમના યોગદાનની પ્રશંસા કરી અને વહીવટ પુનઃનિર્માણનું વચન આપ્યું. પટેલ, કે.એમ. મુન્શી અને એન.વી. ગડગીલ સાથે મળીને સ્થિરતા સ્થાપવા માટે કાર્ય કર્યું. તેમણે 670 મુસ્લિમ સિપાહીઓને હથિયાર

ત્યાગવા કહ્યા. 1 જૂન 1948માં, નાગરિક અધિકારીઓને નિમણૂક કરી. આ મુલાકાતથી લોકોમાં આત્મવિશ્વાસ વધ્યો. પટેલની આ વ્યૂહાત્મક મુલાકાતે વિલીનીકરણને અંતિમ રૂપ આપ્યું.

જૂનાગઢના વિલીનીકરણમાં સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલની ભૂમિકા એ ભારતની એકતાનું પ્રતીક છે. તેમણે ફટનીતિ, સ્થાનિક સમર્થન અને લોકશાહીથી આ કાર્ય સિદ્ધ કર્યું. આ ઘટનાએ દર્શાવ્યું કે રાજકીય નિર્ણયો વસ્તીની ભાવના વિના અધર્મી છે. આજે પણ, સરદારની આ કાર્યશીલતા ભારતના યુનિયનને મજબૂત બનાવે છે.

સંદર્ભગ્રંથ :

1. **The Story of the Integration of the Indian States - V.P. Menon (1956)**
2. **Sardar Patel, Freedom Struggle, Partition & the Integration of the Princely States into India - N.C. Asthana (2016)**
3. **India's Bismarck: Sardar Vallabhbhai Patel - Balraj Krishna (1995)**
4. **The Man Who Saved India: Sardar Patel and His Idea of India - Arjun Ram Meghwal (2018)**
5. **Sardar Patel: Unifier of Modern India - R.N.P. Singh (2018)**
6. **Dethroned: Patel, Menon and the Integration of Princely India - John Zubrzycki (2024)**
7. **Patel: A Life - Rajmohan Gandhi (1991)**
8. **મહામાનવ સરદાર - દિનકર જોષી (1975)**
9. **સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ - નરહરિ પરીખ (1951)**
10. **રજવાડાં અને વિલીનીકરણ - ઉર્વીશ કોઠારી (2023)**
11. **સરદાર પટેલ: ભારતના એકીકરણકર્તા - રજની પટેલ (2005)**
12. **The Collected Works of Sardar Vallabhbhai Patel - સંપાદિત: Durga Das (1971-1990, 12 ખંડો)**